

R
K 1

Stručné

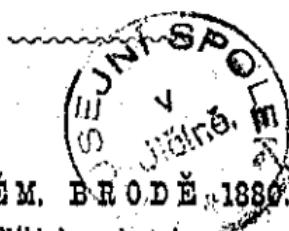
dějiny řeči a pravopisu ČESKÉHO.

PRO ŽÁKY ŠKOL STŘEDNÍCH

napsal

František Bačkovský,
suppl. prof. gymn. v Něm. Brodě

V NĚM. BRODĚ 1880.

Nákladem vlastním.

V komisi FR. A. URBÁNKA, knihkupce v Praze.

A. Čeština stará.

I. Dějiny řeči.

Řeč za nejstarších dob nebyla po celých Čechách naprosto stejna; každá z větví, jež přistěhovaly se kolem r. 450. po Kr. do nynějších Čech a jimž dostalo se později společného jména „Čechové“ po větvi ve středě Čech sídlící*), měla v řeči svoje zvláštnosti, jakž o tom skrovne zbytky dialektické tu a tam dosud zachované svědčí. Během času splývala tato různorůží v celek jeden, ve kterém záhy obdrželo vrch podřečí oné větve, po níž celá země jméno nese, větve Čechův, i vznikla řeč česká. Jako pak měni se neustále živé řeči vůbec, zakusila také řeč česká velikých proměn i co do látky i co do formy.

Co do formy byla nejstarší řeč česká mnohem bohatší na mluvnické tvary češtiny nové; měla ve všech částkách řeči dvojné číslo, měla ve slovesech sedm časův (o tři aoristy více), měla příčestí přítomného času významu trpného, měla více náměstek, stupňovala přidavná jména rozmanitějším spůsobem. Mimo to užívala neurčitých tvarů přidavného jména jak ve výroku, tak co přivlastku, neměla tvarů ne-

*) Viz o tom „Přehled dějin literatury české“ od J. Vesnického, str. 5.

ohebných*), neznala rozdílu ve skloňování jmen životních a neživotních, neměla v gen. plur. koncovky, měla akk. sing. mužského rodu roveň nominativu sing.**) Nom. sing. náměstky osobní první osoby zněl *jás* a akk. množné první a druhé osoby zněly *ny*, *vy*; gen., dat. a akk. sing. ukazovací náměstky ženského rodu zněl *tej*. Slovesa měla v druhé osobě sing. koncovku *ši****), v první osobě plur. *my*, v rozkazovacím spůsobě koncovku *i*, jež záhy otřela se. Měla dlouhých slabik méně nežli čeština pozdější, měla některé souhlásky, kterých nyní již nemáme, totiž tvrdé *l* a měkké *l'*, měkké *i*, *ı*; vyslovovala souhlásku *e* jinak (měkkěji), nežli děje se nyní, vyslovovala samohlásku *y* a *ý* tvrdě různic ji patrně od *i* a *ı*; měla dvojhlásky: *ia*, *ie*, *iu*; užívala širších samohlásek: *a*, *u* místo užších *e*, *i* (t. j. ne-přehlasovala je). Za to již v době předhistorické t. j. před 9. stol. vykonala se přehláška *o* v *e*.

V 10. stol. začalo se také přehlasovati *a* v *e*; v listinách 11.—13. stol. naskytají se u jmen místních v „—any“ ukončených lokálny plur. na —ás: Topolás, Dolás, Tuřás, Obřas a t. d. Touž dobou naskytají se lokálny sing. bez před-

*) K neohebným tvarům počítají se příslovky, spojky, předložky a citoslovce, jež vznikly teprve, když začlenilo se již vědomí jazykové.

**) Akk. sing. rovné nom. podnes některé zachovány (pro bůh, vsedl na kůň); ačkoli záhy již genitivy místo nich objevují se.

***) Vedle této byla také koncovka *si* ve tvarech: dasi, jesi, věsi a jési.

ložky *v*: Pražě, Přerově, zimě, létě a t. d. Přidavná přivlastňovací tvořena změkčením koncovky: Sekyř kostel, Olbram kostel, kněždub, kněžhora, komornič; též tvořena koncovkou —*in* i od podstatných jmen rodu mužského, kdež nyní „—ův“ žádáme: holubin, Neklanin, junošin, pastušin a t. d. Tvary přítomného času slovesa „býti“ tvořeny bez *j*: sem, si, sme, ste, sou.

Ve 13. stol. přešla široká samohláska *a* po úzké souhlásce v úzké *e* a široké *u* v *i*; v druhé polovici 14. stol. dosáhlo přehlasování toto vrchu svého u samohlásky *u* v přítomném čase sloves VI. třídy (ukřižji, posilji, praciji) a ještě více u samohlásky *a*, která byla ve 14. stol. nejen po měkkých tam, kde nyní nepřehlasujeme, nýbrž i po tvrdých přehlasována (čes, jesný, nem, vem); hlásková však spřežka *aj* nebyla ještě přehlasována. Ve 13. a 14. stol. naskytají se již tvary přítomného času slovesa „býti“ s *j* vedlé tvarů bez „j“. Ve 14. století objevuje se u gen. sing. kmenů tvrdých mužských *u* vedlé dosavadního *a* a u lok. sing. vedlé dosavadního *ě* také *u*; vok. sing. jmen cizích rodu ženského často rovná se nominativu. Hláska *e* m. *o* po měkkých souhláskách trvala až do konce 14. stol., ač i původní *o* již ve 13. a 14. stol. vyskytá se. Ku konci 14. stol. počaly rozkládati se samohlásky *ú* a *ý* ve dvojhásky *au* a *ay* a samohláska *ó* v *uo* (saud, svatay, buoh); tvar náměstky ukazovaci *tej* skrácen v *té*.

Na konec stoj zde: 1) přehled všech přípon, jež měla podstatná jména kmenů na „a“ do konce 14. stol.**):

Pád	Kmeny mužské		Kmeny tvrdé
	tvrdé	měkké	
Jednotné			
N.	chlap, dub	muž	ryb-a
G.	-a (-u)	-a (-e)	-y
D.	-u (-ovi)	-u (-i, -evi)	-ě
A.	=nom. (=gen.)	=nom. =(gen.)	-u
V.	-e (-u)	-u (-i)	-o [=nom.]**)
L.	-ě (-ovi, -u)	-i	-ě
I.	-em	-em	-ú (-au)
Dvojné			
N. A. V.	-y [-a]	-a (-e)	-ě
G. L.	-ú	-ú	-ú
D. I.	-oma	-ema	-amo [-oma]
Množné			
N.	-i (-ové)	-i (ie, -evé)	-y
G.	=nom. sg. (-ov)	=nom. sg. (-ev)	+
D.	-óm (-ovóm)	-em (-evóm)	-ám
A.	-y	-e	= nom. pl.
V.	= nom. pl.	= nom. pl.	= nom. pl.
L.	-ěch [-ás]**)	-ěch	-ách
I.	-y	-i	-ami

*) Tvary a přípony v závorkách ( ) jsou pozdější, přípony v závorkách [ ] po různu objevující se; „+“ značí, že není žádná přípona.

**) U kterých jmen rovnal se nominativu, viz str. 5.

***) U kterých jmen přípona „ás“, viz str. 4.

Ženské		Kmeny střední		
měkké		tvrdé		měkké
číslo.				
duš-a		děl-o		líc-e
-e		-a		-a (-e)
-i		-u		-u (-i)
-u (-i)		= nom.		= nom.
-e		= nom.		= nom.
-i		-ě		-i [-u]
-ú (-i)		-em		-em
číslo.				
-i		-ě		-i
-ú		-ú		-ú
-ama [-oma]		-oma		-ama [-oma, -ima, -ma]
číslo.				
-e		-a		-a (-e)
+ (-ích)		+		+ (-i)
-ám (-ém)		-óm		-em [óm]
= nom. pl.		= nom. pl.		= nom. pl.
= nom. pl.		= nom. pl.		= nom. pl.
-ách [-iech]		-ěch [-ech, ách]		-ich [-ech]
-ami (-emi)		-y [-mi]		-i [-emi]

2) přehled přípon časování staročeského*):

Odpov.	Přítomný čas	Aorist II.	Aorist III.
Jednotné číslo.			
1.	-u [-m]	-ch	-iach (-iech)
2.	-ši (-š) [-si]	+	-iaše (-ieše)
3.	+ [-ti, -t]		
Dvojné číslo.			
1.	-va, -vě	-chova, (-chově)	a. t. d. jako v aori-
2.	{ -ta, -tě	-sta, -stě	stě II., jenže dá se
3.			vždy před koncovkou
Množné číslo.			
1.	-my, (-me, -m)	-chomy (chome chom)	"ja" nebo přehlasené
2.	-te	-ste	"je".
3.	-ú [-ia, -ie]	-chu	

Poznámky.

1) Ku přít. času. Kmeny otevřené přibírají *j* (bi-j-u, vola-j-u) a tím stává se kmen zavřeným a má před příponou začínající souhláskou sponu *e* jako všechny kmeny zavřené. Kmeny sloves III. třídy vzoru „hořeti“ a sloves IV. třídy mají před příponou *i* tvořice 1. os. jed. č. hoř-u m. hoři-u či hoři-j-u a čiň-u místo: čiňi-u či čini-j-u a 3. os. množ. č. hoři-a (-e), čini-a (-e), majíce tu příponu tutéž jako

*) Platnost i zde má poznámka uvedená na straně 6. pod *), jen [ ] značí, že jsou to přípony sloves bezesponových.

Číslo	Přechodník	Rozkaz. spůsob	Přičestí
	přítomný.	1. osoby.	
Jedn.	—a —úci	(není)	
Dvoj.	—úca, —úci	—va —vě	
Množ.	—úce	—my, (—me)	
	minulý.	2. a 3. osoby.	
Jedn.	+*), —ši	—i, (+)	
Dvoj.	—ša —ši	—ta, —tě	
Množ.	—še	—te	

minulé trpné má příponu bud *t*, *ta*, *to* nebo *n*, *na*, *no*, činné *l*, *la*, *lo* a přítomné *m*, *ma*, *mo* mají tytéž přípony jako podstatná jména kmena na „a“ tvrdých v nom. těch kterých čísel a rodů.

slovesa bezesponová (vedia, dadia, jedia); kmeny, „jes“ má v 3. os. množ. č. příponu „ú“. 2) K aor. II. Kmeny zavřené mají před „ch (s)“ všude *e* (ě), otevřené samohlásku, ve kterou končí. 2) K aor. III. Po kmenech otevřených mění se „ia“ v *ja*. Mimo to třeba pamatovati aoristy III.: hořiach, činiach a stažené: volách, tesách, brách, dách. 4) Ku přech. Pamatuj přech. přít. slovesa „činiti“: čiňa (ě) činieci a t. d., t. j. že má před „e“ *e* m. „ú“.

*) Kmeny otevřené mají v mužském rodě příponu *e*, jež i v ostatních příponách před „š“ trvá.

Co do látky byla nejstarší čeština ryzí, samorostlá, cizinou neporušená. Zavedením křesťanství počíná cizí vliv na řeč českou, a to hlavně vliv latiny a němčiny; nastalať potřeba, aby pojmenovaly se nové věci a myslénky, jichž známost křesťanství s sebou přinášelo, novými slovy a názvy. To činěno jednak překládáním slov cizích (trojice, očistec, svatost, masopust, bezbožný, milosrdný), jednak přeměnováním jich podlé mluvidel českých (biskup, opat, probošt (praepositus), kostel, kmotr (compater), kalich, klášter, kříž, mnich, mše, pancíř, turnaj, jarmark). Některých slov užívalo se za křesťanství v jiném smyslu nežli za časů pohanských (kněz, kázati). Tehda dána také dnům v témdni jména nynější; jména měsíců však jsou z doby pohanské. A i později tvořena slova nová, z nichž mnohá až dosavade jsou v užívání (na př. česká jména planety), jiná pak pro svou nemotornost (kolosvět — machina, slovočtena — grammatica, divořčina — dialectica, mluvokrása — rhetorica) neujala se nikdy.

II. Dějiny pravopisu.

Pravopis toho času byl nedokonalý. Abeceda latinská*) nastačila ku vyznačení všech

*) Čechům dostalo se řádného písma teprve v 9. stol., a to nejprve cyrillského a hlaholského, které v brzce vytiskáno bylo latinským; ve středověku zavládlo vedle písma latinského písmo mnišské čili s v a b a c h.

hlásek českých skládajíc se jen ze 24 písmen; bylo bylo hlásek českých asi dvakrátě tolik. I pomáhali si písáři čeští všelijak. Do konce 12. stol. panoval pravopis jednoduchý; užíváno jednoho písmena latinského ku naznačení několika písmen českých a psáno: *c* m. *c*, *č*, *č*, *k*; *z* m. *z*, *ž*, *š*, *š*; *i* m. *i*, *í*, *y*, *ý*, *j* a t. d. a čtenáři zůstaveno, aby dovtípil se zvuku pravého. Od počátku pak 13. stol. až do pravopisu Husova panoval pravopis spřežkový; užíváno několika písmen latinských ku naznačení jednoho písmena českého a psáno: *cs*, *cz*, *ch*, *chz*, *chzs* m. *č*; *ca*, *ta* m. *c*; *rs*, *rz* m. *ř*; *ss* m. *š*; *aa* m. *á* a t. d. Vedle toho užívalo se písmena *g* za *h*, *čh* za *ch* a *y* téměř zobecnělo. Z doby spřežkového pravopisu zbylo podnes „ch“.

B. Čeština nová.

I. Dějiny řeči.

V době po 14. stol. nabyla čeština co týče se form gramatických té tvárnosti, kterou má posavade. Již od konce 14. stol. míjely znehála staré prosté (neopsané) tvary časů minulých, totiž aoristy, a v 15. stol. vystoupily místo nich opsané tvary tak rázně v popředí, že v brzce tvary noopsané vymizely*). Postupem 15. stol. pomíjely také staré koncovky přít. času

*) Zbytek aoristů podnes zachovaný jest: „bych“.

(v 2. os. j. č. zavládlo š; „si“ trvá podnes ve „jsi“; v 1. os. mn. č.—me m. „—my“) a tvary přítomného přič. trpného; rovněž pominulo dvoj. číslo sloves a náměstek, jakož i náměstky *sien*, *jíz*, *ny*, *vý*, *kak*. U podstatných jmen užíváno ve spisech dvoj. čísla ještě dosti často ve stol. 16., zvláště, měla-li přivlastek „dvě“ a „obě“. Taktéž zachoval se až do 16. stol. nominativ jmen neživotných: „klášteři“, „skutci“ a akk. sing. rovný nominativu, jakož i dat. na ē kménů mužských na „a“: hrdině, starostě a akk. na i a instr. na ī mužských jmen na „ce“ a „še“: správci (akk.), s panem Bohuší (instr.). Skloňování míchané čím dále, tím více rozmáhalo se, ana v přivlastku mizela přidavná jména neurčitá. — Dvojhánska *uo* přeměněna v *ü*, *ú* v *au*, *ay* v *ey*; *ie* psáno v první polovici 16. stol. již ī. Hlásková spřežka *aj* nepřehlasovala se pravidlem až do konce 15. stol., ve 16. stol. začala přehlasovati se a ve stol. 17. pravidlem přehlasila se již všude i tam, kde nyní nepřehlasuje se, jako: tejný m. tajný. Přehánska *u* v *i* a *a* v *e* v některých případech zrušena, jakož i první *o* místo přehlasovaného *e* oživovalo jako v koncovkách *ón*, *óm*, kteréž pak změněny v *üv*, *üm*; celkem uvedeno přehlasování na míru nynější.

Co do látky brala řeč česká víc a více zkázu vlivem němčiny, teprve koncem 15. stol. přisobením spisovatelů klassickými vzory latinskými vzdělaných z lokonalovati se počala a tak zdokonalila se, že v 16. stol. na znamenitý

stupeň uhlazenosti a vnitřní dokonalosti povznesla se prósa česká. Než ačkoli v 16. stol. tak zdokonalila se řeč česká, přece, ano podlé vzorů latinských dalo se to, bylo to na nenahraditelnou škodu předešlé ryzosti a samorostlosti českého slohu. A nejenom sloh byl poškozen, ale také mnohá cizí slova a spůsoby mluvění ujaly se i u nejlepších spisovatelů (fechtmistr, fedruňk, křtalt, soldát a t. d.). V stol. pak 17. a 18. ve vadách těchto a podobných rozsáhlé činěny pokroky tak, že v 18. stol. byla řeč česká na nejvýše znešvařena netoliko cizomluvy, ale i slovy nově utvořenými a duchu českému odpornými; na př. myslivín — studující, chozevník — pocestný, ohybatelka — pád, pukoun — granát, pěchour — pěší vojín, žehroň — kometa, vonocitedlnost — přijemná vůně atd.

V nešvarách těchto trvajíc brala řeč česká další zkázu i ve stol. 19., ačkoli počala se tříbiti a zdokonalovati již koncem 18. stol. Nemajíc totiž do r. 1848. místa ve školách a úřadech měla na sobě i ve spisech zjevné známky ponižení. Spisovatelé toho času nemohouce naučiti se ani mluvnici ani skladbě české a vedeni jsouce ku myšlení a mluvění německému jevili z veliké části nevycvičenosť ve správné češtině hojnými germanismy*). Však někteří i

*) Charakteristický jest v té příčině epigram Jana Kollára (Spisy, díl I. str. 422.):

„Bych rozuměl smyslu knih českých dobré nynějsích, češtinu překládat v češtinu dřív si musím“.

v této době zobecnělých germanismů ku správnosti a srozumitelnosti řeči zřetel měli řídice se dílem příklady dobré češtiny z doby zlaté, dílem přihlížejice ku jiným nářečím slovanským cizotou neporušeným, dílem ku řeči lidu obecného, a očistovali ji od cizomluvův a slov duchu českému odporných.

Mimo jiné postoupila řeč česká v 19. stol. také tím, že stala se organem věd a umění a že byla obohacena spůsobem nevídaným dle toho, aby postačovala duchovnímu životu novověkému. Množství slov prve neslychaných objevilo se, která znenáhla zobecněla, jako: podmět, přísudek, ponětí, pojem, obraznost, krasověda, obzor, lučba, vzduch, plyn a j. Později utvořena železnice, nádraží, směnka, průmysl, záložna a j.

II. Dějiny pravopisu.

Pravopis zdokonalil a opravil mistr Jan Hus. Aby odvaroval vady tehdejšího pravopisu (str. 11.), učinil pravidlem, aby každá česká hláska znamenala se jen jedním písmenem latinským a aby hlásky české, kterých latina nemá, znemenalaly se příbuznými písmeny latinskými, označenými znaménky rozeznávacími (diakritickými) za účelem, abychom na první pohled poznali, že označená souhláska zní j i n a k v češtině nežli v latině a že označená samohláska dlouze čísti se má; znaménka ta byla: tečka u souhlásek, čárka u samohlásek. Spřežku

"ch" ponechal. Diakritický pravopis Husův pak panoval (vedle pravopisu spřežkového v 15. stol.) až do konce 16. stol., od kteréžto doby panoval do konce 18. stol. pravopis bratrský od Bratří českých zavedený. Jest to dílem zhoršený, dílem nepodstatně změněný pravopis Husův. Zhoršený tím, že psali: *y* za spojku *i*, po souhláskách *c*, *z*, *s* vždy *y*, začátečné *u* písmenem *v* t. j., že přijali do pravopisu svého zvyky i chybné, které vyvinuly se v pravopise spřežkovém. Změněný pak nepodstatně tím, že přijali za diakritickou tečku nad souhláskami kličku a oblouček na tvrdém *l*.

Od konce 18. stol. začato opravovati pravopis bratrský a Husův, čimž vznikl pravopis nynější. Nejprve (r. 1829.) provedla se oprava analogická, dle které přestalo se psáti *cy*— místo *ci*—, *y* místo spojky *i* a psalo se po *z*, *s* tu *i* a tu *y*, jak toho analogie mluvnické žádaly, a přestalo se psáti *v* místo *u* na začátku slov. Po té (r. 1842.) následovala oprava skladná, kterou zavedlo se psaní *g* m. *ȝ*, *j* m. *g*, *i* m. *j*, *j* m. *y* v superlativedech a imperativedech. Konečně ujalo se r. 1849. *ou* m. *au* a *v* m. *w*. Mimo to upuštěno v písmě od tvrdého *l* u výslovnosti již dávno od měkkého *l'* nerozeznávaného a užíváno místo obou střední *l*, které není ani tvrdé ani měkké.

Dodatek.

Počínaje stoletím 15. počala se stále více a více lišiti od řeči české v Čechách a na Moravě řeč česká na Slovensku čili slovenština. Nepodlehla slovenština tak velkým změnám jako čeština vlastní, pro kteroužto příčinu dobrě srozumitelný jsou nejstarší spisy české Slovákům. Ovšem zakusila slovenština také některé změny, jež zase čeština nezakusila.

